

Exploring the Position of Ghourkhaneh in the Military Structure of Qajar Era

Mehdi Khanizadeh¹

Abstract

The territorial disputes with neighboring countries and internal insecurities in the Qajar period made it necessary to implement governmental reforms in the army structure. Taking an analytical approach, focusing on archives, and relying on documents of Astan Quds Razavi over 1268-1292 AH, this study tried to examine the organizational structure of the Qajar army. This study intended to see how the organizational structure of the Qajar army was and what the position of arsenal section (Qourkhaneh) was in this structure. Reviewing the related literature showed lack of conducting studies on this issue. The results showed that the Iranian army during this period, despite its inefficiencies, featured with a cohesive system divided into four sections: cavalry, infantry, artillery, and the arsenal. This structure was part of a higher hierarchical structure that embraced Qajar Khans, royal and provincial servant cavalry, military corps (including adjutants and pioneers), soldier corps (including infantry soldiers), and extra-military corps (including small local cavalry and infantry units). In this structure, the arsenal came under the pioneers section and was responsible for fabricating and repairing weapons as well as providing the necessities. The section was composed of the people of two sub-sections: officials and manufacturers, whose salaries and wages were paid through drafts.

Keywords: Military Forces, Qajar Dynasty, Structure, Ghourkhaneh

-
1. MA in Iranology, Imam Reza International University; Researcher at the Astan Quds Razavi Document Center, Mashhad, Iran (mehdi.khanizadeh54@yahoo.com)

بررسی جایگاه قورخانه در ساختار تشکیلات نظامی دوره قاجار

مهدی خانی زاده^۱

چکیده

در دوره قاجار، مناقشات ارضی با کشورهای همسایه و وجود ناامنی‌های داخلی، باعث شده بود تا دولت اصلاحاتی در ساختار ارتش به وجود آورد. این پژوهش با رویکرد آرشیوی، تحلیلی و استفاده از اسناد آستان قدس رضوی در بازه زمانی ۱۲۶۸-۱۲۹۲ق قصد دارد به بررسی ساختار تشکیلاتی قشون قاجار بپردازد. سؤال پژوهش حاضر عبارت است از این‌که ساختار تشکیلات قشون قاجاریه و جایگاه قورخانه در این ساختار چگونه بود؟ پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که در این رابطه، تحقیقی صورت نگرفته است. مبنی بر یافته‌های پژوهش، قشون ایران در این دوره با وجود ناکارآمدی، از یک نظام منسجمی برخوردار بوده است که بر اساس آن به چهار بخش سواره، پیاده، توپخانه و قورخانه تقسیم می‌شدند. این تشکیلات، جزئی از یک ساختار هرمی بزرگ‌تر بود که متشکل از خوانین قاجار، سواره غلام پیشخدمت رکابی و ولایتی و در ردیف‌های بعد، رسته نظام، مرکب از پیشکاران و پیشتازان، رسته سربازان مرکب از فوج‌های پیاده نظام و در انتها، رسته خارج نظام، مرکب از دسته‌های کوچک سواره و پیاده محلی بود. قورخانه در این ساختار در شاخه پیشتازان و وظایفی از جمله تهیه، ساخت و تعمیر سلاح و تدارکات را بر عهده داشت و از دو بخش ارباب مناصب و صنایع تشکیل می‌شد و پرداخت مواجب و اجرت‌های آنان به شیوه صدور برات بود. واژگان کلیدی: نیروهای نظامی، قاجاریه، ساختار، قورخانه

۱. کارشناس ارشد ایران‌شناسی (اصول نسخه‌شناسی و مرمت نسخه‌های خطی و نسخه‌آرایی)، دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع). پژوهشگر مرکز اسناد آستان قدس رضوی Mehdi.khanizadeh54@yahoo.com

درآمد

اسناد به عنوان یکی از مهم‌ترین منابع پژوهشی، اهمیت و ارزش قابل توجهی در تحقیقات دارند و در مواردی تنها شواهد حکایت‌کننده از تغییر و تحولات یک جامعه انسانی بوده و از جمله مصادیق دستاوردهای تمدن بشری در زمینه‌های مختلف به شمار می‌آیند. هدف از این پژوهش، دست یافتن به ترکیب و ساختار تشکیلات نیروهای نظامی در دوره قاجار و قورخانه به عنوان یکی از تشکیلات این ساختار، بر اساس محتوای اطلاعاتی اسناد آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی است. دلیل اصلی انتخاب موضوع پژوهش، ساختار اطلاعاتی و ارزش محتوایی منحصر به فرد این اسناد است. از ویژگی‌های این اسناد ثبت محل دقیق تمرکز نیروها، تعداد نفرات و نحوه تقسیم‌بندی فوج‌های نظامی در هریک از ایالات و ولایات ایران همراه با جزییات آن است. اغلب اسناد مجموعه فوق، به صورت کتابچه و بازه زمانی ۱۲۶۸-۱۲۹۲ق را در برمی‌گیرند. اهمیت این کتابچه‌ها به این دلیل است که کتابچه‌های پراکنده نظامی از افواج گوناگون در شهرهای مختلف به صورت موردی از برخی سال‌ها در مراکز اسنادی در دسترس است که اطلاعات پراکنده‌ای درباره ساختار نظامی دارد و منشأ سند در اکثر این کتابچه‌ها مشخص نیست و به علت پراکندگی جغرافیایی آن‌ها، نمی‌توان درباره ساختار نظامی دوره قاجار اطلاعات جامعی به دست آورد. به عنوان نمونه، از این نوع کتابچه‌ها می‌توان به «کتابچه مواجب فوج ماکویی ۱۳۰۲ق»، «کتابچه پرداخت مواجب فوج ایلات قراچه‌داغی ۱۳۲۳ق» و چند نسخه دیگر در کتابخانه مجلس شورای اسلامی اشاره نمود. کتابچه‌های مورد بررسی در این پژوهش به دلیل جامع و یکدست بودن، در کنار هم قرار گرفتن فوج‌های مختلف سراسر کشور و مشخص بودن منشأ اسناد، امکان بررسی ساختاری آن‌ها را فراهم نموده و این عوامل باعث وجه تمایز این کتابچه‌ها نسبت به کتابچه‌های نظامی دیگر مراکز اسنادی است. سؤال‌هایی که این تحقیق به دنبال پاسخگویی به آن است که عبارت‌اند از این‌که ساختار تشکیلات قشون قاجاریه به چه صورت و جایگاه قورخانه در این تشکیلات چگونه است؟

پژوهش حاضر از نوع آرشیوی و با رویکرد تحلیلی است. در این پژوهش، ابتدا ویژگی کلی اسناد از جنبه سندپژوهی بررسی می‌شود و در ادامه ساختار قورخانه به عنوان جزئی از این تشکیلات معرفی و مورد بررسی قرار می‌گیرد. منشأ اولیه اسناد این مجموعه، متعلق به میرزا تقی ضیاءالملک، لشکرنویس باشی آذربایجان است که در ۱۳۸۶ش از ناصرالدین حسن‌زاده، یکی از مجموعه‌داران اسناد تاریخی، توسط مرکز اسناد آستان قدس رضوی خریداری شده است. میرزا تقی تفرشی ضیاءالملک، ریاست اداره مالیه آذربایجان و مدتی نیز وزارت یزد (معاونت حکومت یزد) را بر عهده داشت. (بامداد، ۱۳۸۷: ۴۵/۵). محتوای اطلاعاتی این پژوهش از بررسی مجموع کل ۱۰۰۰۰ برگ اسناد این مجموعه به دست آمده است. برای آشنایی بیشتر خوانندگان با مفاهیم و محتوای اطلاعاتی اسناد، در قسمت پیوست تعدادی از اسناد بازخوانی و استنساخ و جداولی، تنظیم شده است. برای سهولت در خواندن متن‌های استنساخ شده از علائم ویرگول و نقطه در جملات استفاده گردیده و برخی از حروف که به کلمات چسبیده شده بودند به لحاظ رعایت آداب آئین نگارش، از یکدیگر جدا شده‌اند. از محدودیت‌های این پژوهش می‌توان به تعداد زیاد اسناد، سختی بازنویسی و حجم بالای اطلاعات اشاره کرد.

ساختار تشکیلات قشون قاجاریه

تا اوایل قرن نوزدهم میلادی، ایران فاقد نوعی سازمان منظم و منسجم نظامی بود. سربازان فقط در مواقع جنگ و بروز خطر فراخوانده می شدند و برای تمرکز و آموزش به آنان، بودجه و اعتبار کافی در دسترس نبود. سپاهیان به شیوه‌های سنتی تعلیم می دیدند و هر قبیله و طایفه ملزم بود برای دولت، نیرو تهیه کند. عمده سپاه ایران را در دوره قاجار، سواران ایلات و عشایر و چریک‌های پیاده نظام تشکیل می دادند. ژوبر ترکیب ارتش ایران را در دوره فتحعلی شاه چنین می نویسد: ۱. نگهبانان شاه و شاهزادگان. ۲. دسته‌های ایلات. ۳. چریک‌های شهرستانی که هیچ‌گونه خدمت مرتب و پیوسته ندارند. ۴. چندین رشته پیاده نظام، سواره نظام و توپخانه که تمرین آنان و رخت نظامی شان تا حدودی اروپایی است. از این میان تعداد سواره نظام (غلامان شاهی) در حدود ۴۰۰۰ نفر بودند. تعداد افراد ایلات ۸۰۰۰۰ نفر و شمار افراد چریک‌هایی که در دفتر نامشان ثبت شده بود ۱۵۰۰۰۰ نفر و دسته‌هایی که به سبک اروپایی آموزش داده می شوند ۲۰۰۰۰ نفر که مجموعاً ۲۵۴۰۰۰ نفر هستند. (ژوبر، ۱۳۴۷: ۲۱۴-۲۱۵)

قشون دوره قاجار قبل از اصلاحات، از لحاظ تجهیزات جنگی و سلاح و مهمات وضعیت خوبی نداشت. سلاح‌هایشان یا همان سلاح‌های قدیمی و سنتی بود و یا سلاح‌های گرم از کار افتاده و فرسوده که کارایی چندانی نداشتند و معمولاً در حین جنگ از کار می افتادند. اگر هم خود اسلحه درست بود مهمات نامرغوب و غیرقابل استفاده بود. فلاندرن می نویسد: «اگر جنگی پیش آید شاه به تمام ولایات فرمان می فرستد و هر منطقه نسبت بخود سوارانی مسلح به دربار روانه می نمایند. [...] مخارج این سواران بی انضباط و اسب‌هایشان از طرف شاه تادیه می گردد، یعنی دستور می دهد از هر شهرستان یا دهستانی که بگذرند آنچه را می خواهند بگیرند [...] پیاده نظام ایران در بدو امر جز چند قطعه اسلحه مهمل و بی فایده چیزی نداشت [...] عموم سلاح‌ها از کار افتاده و معیوب است. [...] درباره توپخانه ایران باید گفته شود ناقص و خیلی از آن حدی که خود ایرانی‌ها تصور می کنند عقب تر است. گلوله‌ها دقیق نیستند و جدارهای درونی توپ بی اندازه معیوب و به مجرد ضربت کوچکی منفجر می گردند.» (فلاندرن، ۱۳۵۶: ۱۴۷-۱۵۱)

با آغاز جنگ‌های ایران و روسیه در اوایل دوره قاجار و شکست‌های پی در پی، فرسودگی نظام سیاسی - اجتماعی کهن ایران و به تبع آن سازمان لشکری آشکار شد. پس افرادی همچون عباس میرزا نایب السلطنه، میرزا عیسی معروف به قائم مقام و ابوالقاسم فراهانی درصدد برآمدند تا با استخدام مربیان و کارشناسان نظامی اروپایی و استفاده از دانش نظامی آنان در سازمان و تشکیلات لشکری کشور اصلاحات لازم را به عمل آورند. (سپهر، ۱۳۳۷: ۹۸/۱) بعد از آنان، میرزا تقی خان امیرکبیر با انجام مجموعه اصلاحاتی در نحوه آرایش نیروهای پیاده و سواره نظام، تقویت توپخانه، حذف اخذ سیورسات از زارعین، تغییر الگوی سربازگیری، متحدالشکل کردن لباس‌ها، تأسیس قراولخانه و ساخت انواع سلاح و همچنین تأسیس دارالفنون موفق شد تحولی شگرف و اساسی در ارتش ایران به وجود آورد. (رضاقلی، ۱۳۸۲: ۱۴۰) او به تربیت صاحب‌منصبان جدید پرداخت، فوج‌های تازه درست کرد و حتی از ایلات و عشایر سرحدی، هنگ نظامی جدید ایجاد نمود، ساخلوهای دائمی مرزی

برقرار ساخت، کارخانه‌های اسلحه‌سازی و توپ‌ریزی احداث کرد، لباس متحدالشکل نظامی برای سربازان و صاحب‌منصبان ترتیب داد. (پناهی‌سمنانی، ۱۳۷۶: ۱۸۷)

در ۱۲۶۸ق، ارتش ایران در پی انجام اصلاحات، تحول یافته و یک انتظام خاص، بر اساس شیوه‌های نوین آن دوره به خود گرفت. به این معنی که در سازمان آن، تقسیم‌بندی‌هایی به عمل آمد. بر طبق این تقسیم‌بندی، ارتش به ده تومان قسمت شد که هر تومان آن به تفاوت شامل چهار تا یازده فوج می‌شد و فرمانده هر فوج مقام سرتیپ بود. (بابایی، ۱۳۸۲: ۵۶/۱) تومان به عنوان واحد تقسیمات لشکری، قشونی مرکب از ده هزار سپاهی بود. (سامی، ۱۳۴۲: ۶۱/۲) کامران میرزا نایب‌السلطنه فرزند دوم ناصرالدین‌شاه که برای مدتی وزارت جنگ را بر عهده داشت با تأسیس مدرسه نظام در ۱۳۰۳ق و استفاده از مستشاران اتریشی در مسیر این اصلاحات گام برداشت. (یکرنگیان، ۱۳۸۴: ۸۲)

ساختار ارتش دوره قاجار پس از اصلاحات بدین صورت بود که در رأس هرم تشکیلات نظامی هر ایالات و ولایت، خوانین قاجار و دیگر خوانین قرار می‌گرفتند. خوانین قاجار همگی منتسب به خاندان سلطنتی قاجار بودند که بیشترین مبلغ موجب و سیورسات به آنان اختصاص داده می‌شد (ساکماق، ۱۰۹۶۷۷: ۱) و ردیف بعد از خوانین، غلام پیشخدمتان رکابی و غلامان پیشخدمتان ولایتی قرار داشتند. غلام پیشخدمت‌ها رکابی، گروه مسلحی بودند که پاسداری و محافظت از مکان‌ها یا مقامات را در ایالات و ولایات همچون والیان بر عهده داشتند و یا مسئول اجرای مراسم تشریفات بودند و در مراسم رسمی در جای مخصوص می‌ایستادند (قاجار، ۱۳۶۹: ۲۲) و برای بدرقه شاه و یا دیگر مقامات به هنگام سفر در دو سوی خیابان‌ها به ترتیب خاصی صف می‌کشیدند (صدیق‌الممالک، ۱۳۶۶: ۱۲۸) و گاه نیز از امتیاز همسفری با شاه یا دیگر مقامات در سفرهای داخلی و خارجی برخوردار بودند. (قاجار، ۱۳۶۳: ۱۰۰/۱)

غلام پیشخدمتان ولایتی هم به مانند غلام پیشخدمتان رکابی شرح وظایفشان مشخص بود، اما محدوده وظایفشان در حدود ولایات بود. ولایات زیرمجموعه ایالات محسوب می‌شدند. دو نیروی مذکور همگی دسته‌های سواره نظام بودند که فرماندهی آنان بر عهده یوزباشی (فرمانده یک دسته صدنفری) و پنجاه‌باشی (فرمانده یک دسته پنجاه‌نفری) بود. تعداد دسته‌ها اکثراً صدنفری بود. محل پرداخت موجب آنان از محل مالیات تیول‌ها پرداخت می‌شد که نام محل و میزان مبلغ آن در اسناد ذکر می‌شد. (ساکماق، ۱۰۹۶۷۲: ۲) بعد از این رده، رسته نظام قرار دارد که به دو شاخه پیشکاران و پشتتازان تقسیم می‌شدند. (ساکماق، ۱۰۹۶۷۲: ۱۵)

پیشکاران: آنان در واقع امور اداری و اجرایی حوزه نظامی هر ایالت را بر عهده داشتند که شامل مناصب ذیل بود: ۱. ارباب قلم. ۲. طبیب و جراح. ۳. سرتیپان، سرهنگان و نایبان آجودان‌باشی. ۴. یاوران. ۵. سلاطین. ۶. موزیکانچیان.

۱. ارباب قلم: انجام امور دفتری، ثبت محاسبات و هزینه‌ها در کتابچه‌ها و اجرای احکام و فرامین نظامی از جمله وظایف این صنف بود که به مشاغل ذیل تقسیم می‌شد: مستوفی نظام، لشکرنویس، سررشته‌دار و منشی. وظیفه مستوفیان نظام رسیدگی به امور مالی و تنسیق و تنظیم دفترهای مالیاتی و خرج و دخل ایالات و ولایات

بود. (مصدق، ۱۳۶۵: ۳۴) لشکرنویسان تحت امر لشکرنویس باشی به انجام وظایفی همچون جمع و خرج قشون، ثبت و ضبط احکام و فرامین مربوط به نظامیان، خرج و تعدیل بروات موجب و مخارج سپاهیان اشتغال داشتند. مستوفی می نویسد که لشکرنویسان هر ساله به صورت یکنواخت اسامی افراد و صاحب منصبان افواج را به ولایاتی که در آن مستقر بودند نوشته و به نزد مستوفی آن ولایت می فرستادند و مستوفی نیز به نوبه خود در خرج آن ولایت منظور می کرد. (مستوفی، ۱۳۴۵: ۸۹/۱) یکی از مهم ترین وظایف لشکرنویسان، آمارگیری از سپاهیان بود که خود سندی برای پرداخت موجب قشون و برآورد مخارج آنان به حساب می آمد. لشکرنویسان وظیفه داشتند در هنگام سان سپاه، دسته ها و افواج مختلف لشکر را بر اساس دفاتر خود بخوانند که بر حضور و غیاب سپاهیان نظارت داشته باشند. (خسرویگی، ۱۳۸۴: ۹۷) سررشته داران افرادی بودند که به مستوفی در انجام امور کمک می کردند. هر مستوفی یک سررشته دار و چند نفر نویسنده داشت و موجب آنان را از رسوماتی که دریافت می کرد، پرداخت می نمود. (مصدق، ۱۳۶۵: ۳۵). منشیان یا محرران نیز افرادی بودند که کلیه قوانین و بروات را در دفاتر بعضی از مستوفیان ثبت می کردند. وظیفه دیگر آنان، رفع نواقص اسناد بود. (مستوفی، ۱۳۴۵: ۴۲۵/۱)

۲. طبیب و جراح: تعداد طبیبان و جراحان بسته به تعداد نفرات فوج های نظامی مستقر در ایالات، متغیر بود، اما در اکثر مواقع دو نفر طبیب و یک نفر جراح جزو دستورالعمل ایالات بودند که علاوه بر دریافت موجب و سیورسات، انعام و همچنین قیمت داروهای مصرفی به آنان پرداخت می گردید. (ساکماق، ۱۰۹۶۷۳: ۲۳)

۳. سرتیپان، سرهنگان و نایبان آجودان باشی: سرتیپ، صاحب منصبی پایین تر از مقام امیرتومان و بالاتر از سرهنگ و فرماندهی یک فوج را عهده دار بودند. سرهنگ، مرتبه ای پایین تر از سرتیپ و بالاتر از یاور (سرگرد) بود. آجودان باشی نیز مأمور رسیدگی به وضعیت واحدها و قراولان حکومتی و همچنین بازرسی از امور نظامی و گزارش آن به فرمانده کل و دستیار فرمانده در امور عملیاتی و آموزشی و اداری بود. (مدرسی و همکاران، ۱۳۸۰: ۵۶)

۴. یاوران: درجه نظامی یاور پایین تر از سرهنگ و بالاتر از سلطان (سروان) بود و امروزه تحت عنوان سرگرد نامیده می شوند. (همان: ۹۸) ۵. سلاطین: سلطان صاحب منصبی پایین تر از یاور بود و امروزه تحت عنوان سروان نامیده می شود. اعطای مناصب سرتیپی و سرهنگی و میزان موجب و سیورسات دریافتی آنان در خارج از فوجها برحسب فرامین صادرشده از سوی شاهان قاجار بود، اما اعطای مناصب یآوری و سلطانی برحسب احکام نظامی صادرشده توسط دیگر مقامات بود که خلاصه این فرامین و احکام در حاشیه اسناد و در کنار نام افراد موردنظر از بابت سند پرداختها نوشته می شد. (ساکماق، ۱۰۹۲۳۶: ۱) ۶. موزیکانچیان: گروه موزیک نظام بود که در مراسم نظامی موسیقی می نواختند. وسایل آنان شیپور، طبل و نی بود و هر آلت موسیقی یک گروه خاص به خود داشت که معمولاً بین ۲۰ تا ۲۵ نفر بودند. مثل دسته شیپورچیان، نی زنان و طبالها. در تنظیم دستورالعمل علاوه بر پرداخت موجب موزیکانچیان هزینه مربوط به تهیه و تعمیر آلات موسیقی هم در نظر گرفته می شد. درجات نظامی موزیکانچیان اغلب نایب اول، نایب دوم، وکیل باشی بود. (ساکماق، ۱۰۹۶۷۲: ۳۹)

پیشتانان: این گروه در جنگها و درگیریها در صفوف مقدم ارتش قرار داشتند و جلوتر از آنان حرکت می کردند. پیشتانان، شامل رسته های ذیل می شد: ۱. توپخانه. ۲. اصطبل توپخانه. ۳. قورخانه.

نیروهای توپخانه غالباً متشکل از نیروهای محلی طوایف بودند و هر دسته به نام طایفه‌اش نام‌گذاری می‌شد. در کتابچه‌های دستورالعمل هر ده دسته توپچی در یک تومان قرار داده می‌شد که البته این تعداد ثابت نبود و در تومان بعدی این تعداد کمتر هم می‌شد. تعداد نفرات هر دسته و معمولاً در هر کتابچه دستورالعمل از یک تومان فراتر نمی‌رفت و در تومان دوم تعداد دسته‌های توپچی به دو یا سه دسته نمی‌رسید. (ساکماق، ۱۰۹۶۷۲: ۴۱) اصطبل توپخانه نیز مسئولیت تدارکات و حمل توپ‌ها را به نقاط مختلف بر عهده داشت که هزینه آن در دستورالعمل‌ها منظور می‌شد. (ساکماق، ۹۲۸۵۱: ۶)

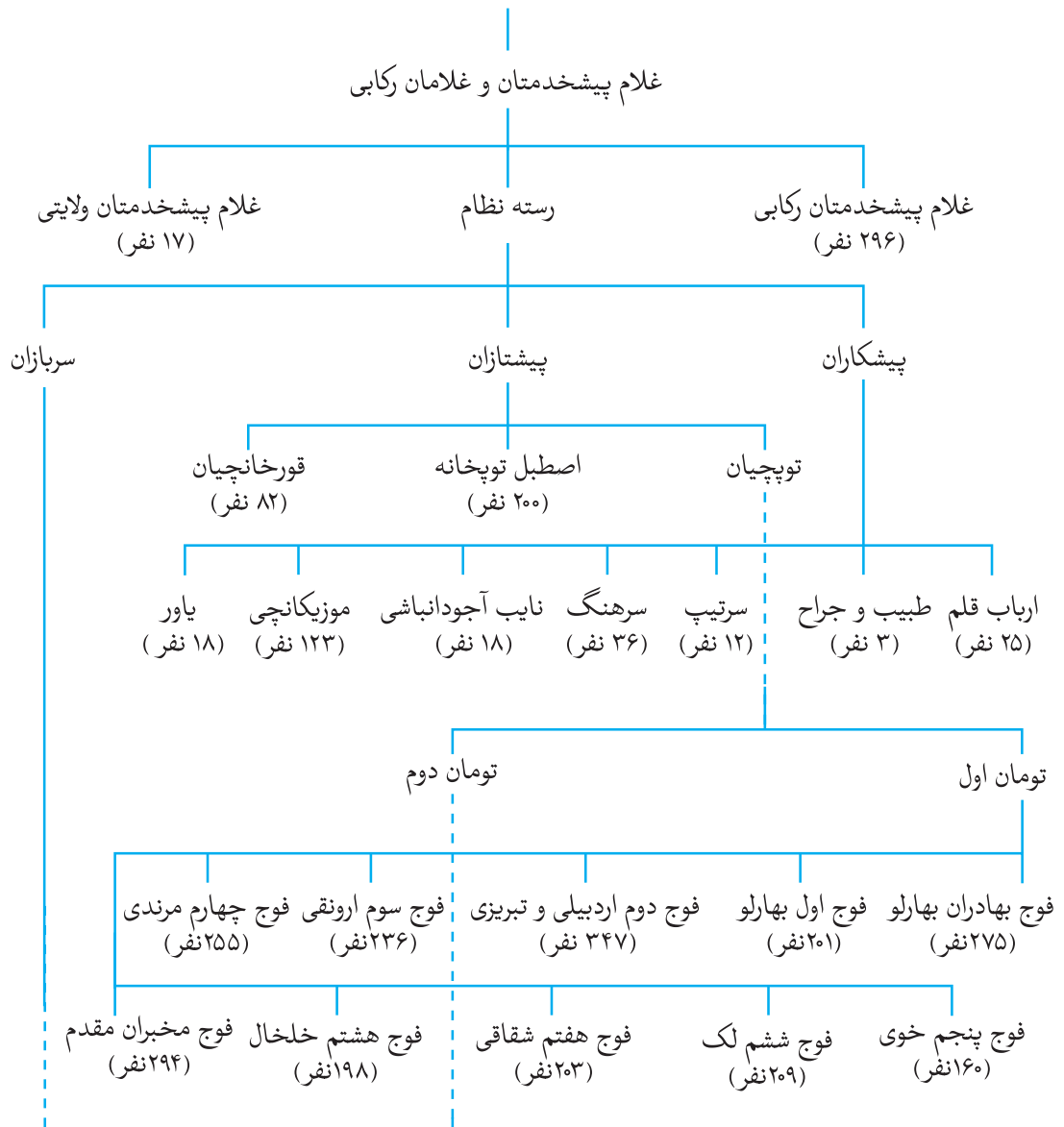
قورخانه در رده سوم رسته پیشتازان قرار داشت که مسئولیت تهیه و ساخت تجهیزات نظامی و تدارکات را عهده‌دار بود. در این قسمت علاوه بر مبالغ در نظر گرفته شده جهت مواجب و سیورسات کارکنان قورخانه، هزینه‌های مربوط به حمل و نقل، ساخت و مرمت تجهیزات نظامی در دستورالعمل آورده می‌شد. رسته سربازان بعد از رسته پیشتازان قرار داشت. رسته سربازان شامل تمام فوج‌های پیاده مستقر در هر ولایت را شامل می‌شد. رسته سربازان که فوج‌ها در آن قرار داشتند، جزو نیروهای پیاده‌نظام بودند. هر یک از این فوج‌ها در درون یک تومان (لشکر) قرار داشتند. (ساکماق، ۱۰۹۷۹۹: ۱) این رسته بر اساس فوج‌های بومی و غیربومی مستقر در هر ولایت و ایالت تنظیم می‌شد. هر فوج از هزار نفر تشکیل می‌شد و به نام طایفه و یا منطقه جغرافیایی خود نام‌گذاری می‌شد. مثل فوج مراغه، فوج خلخال، فوج ماکویی که بر اساس حوزه جغرافیایی و فوج‌های افشار، فوج شقاقی، فوج ایلات قراچه‌داغی و غیره بر اساس طایفه نام‌گذاری شده بودند. هر ده فوج زیرمجموعه یک تومان قرار داشت و فرمانده ده فوج را امیر تومان می‌نامیدند. (ساکماق، ۱۰۹۶۷۲: ۵۰)

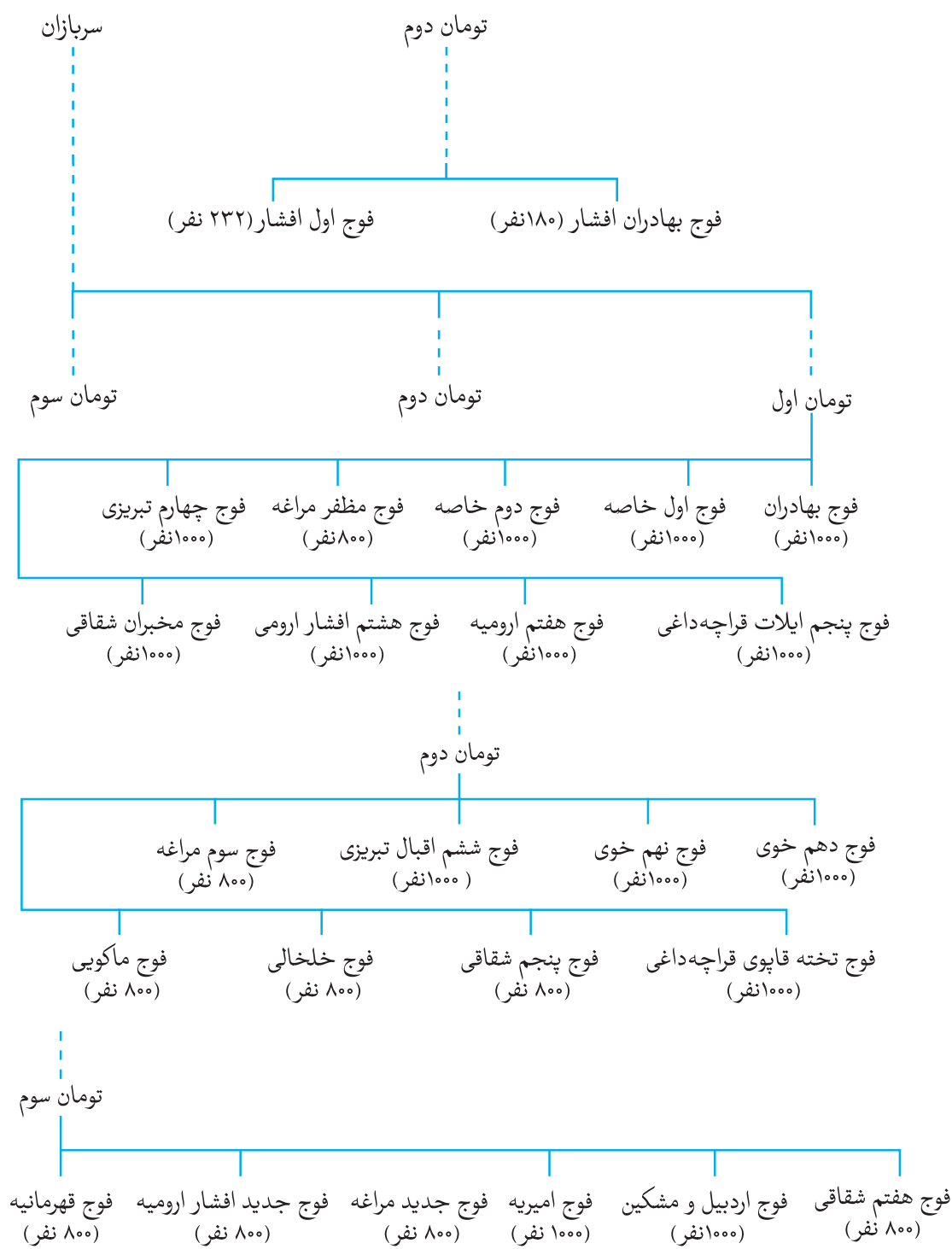
هر فوج از ده رسد یا دسته تشکیل می‌شد و در رأس هر دسته یک سلطان و در زیردست او دو نایب، دو بیک‌زاده، چهار وکیل و چهار سرجوخه مشغول به خدمت بودند. در هر فوج یک مشرف (ناظر خرج فوج) و چهار منشی قرار داشتند. (بابایی، ۱۳۸۲: ۵۵) سرهنگ علیرضا یکانلو مرنندی در رساله *آداب جنگ و قانون مشق نظام* درباره ساختار فوج‌ها در ایران دوره قاجار چنین می‌نویسد: «قرار صاحب منصب قراول بر این است که در سر ده نفر و پانزده نفر جوقه می‌باشد. از بیست نفر الی سی نفر سرجوقه و یک نفر وکیل می‌باشد. از سی نفر گذشته الی پنجاه نفر دو سرجوقه و دو وکیل و یک نایب می‌باشند. از پنجاه گذشته الی صد نفر چهار سرجوقه و چهار وکیل و دو نایب و یک نفر سردسته می‌باشند [...] دسته بهادران، اول فوج است، بعد از آن دسته اول و دویم و سایرین به ترتیب عدد تا مخبران که آخر فوج است می‌ایستند و دو دسته یک گروهان است: اول گروهان بهادران و دسته اول است. دویم گروهان دسته دویم و سیم است، مابقی از این قرار، و دسته بهادران و دویم و چهارم و ششم و هشتم را دسته‌های راست و مابقی را دسته‌های چپ می‌نامند وسط دسته و فوج را مرکز و راست و چپ هر دو را مدار خطاب کنند، دسته‌های طرف راست مرکز را جانب راست و طرف چپ مرکز را جانب چپ می‌گویند.» (باباپور، آقازاده، ۱۳۹۲: ۳۱۷)

رسته خارج نظام آخرین رده در تنظیم کتابچه‌های دستورالعمل قرار می‌گرفتند که متشکل از دسته‌های کوچک پیاده و سواره نظام بود. این دسته‌ها در چهارچوب قواعد و تشکیلات نظام نبودند و فقط در مواقع جنگ

فراخوانده می شدند و ترکیبی از نیروهای سواره بومی و غیربومی مأمور در یک حوزه جغرافیایی بودند. (ساکماق، ۱۹:۹۲۸۵) نمودار ترسیم شده از تشکیلات قشون ایالت آذربایجان در ۱۲۹۴ق به روشنی، تمامی ساختار تشکیلاتی نیروهای نظامی آن حوزه را نشان می دهد. (ساکماق، ۱۰۹۶۷۲-۱:۱۶۹) (نمودار ۱) ساختار فوق الذکر ظاهراً تا ۱۳۰۷ هم برقرار بوده و احتمالاً در ۱۳۰۸ لغو گردیده است. در این دوره هر فوج شامل پانصد سرباز بود. دو فوج یک تیپ را تشکیل می داد و پنج تیپ (پنج هزار تن) زیر فرمان یک میرپنج و ده میرپنج (پنجاه تیپ) تحت فرماندهی یک امیر تومان بودند. (قائم مقامی، ۱۳۲۶: ۶۹)

نمودار ۱: ساختار و تشکیلات داخلی قشون آذربایجان سنه سیچقان نیل ۱۲۹۴ق
خوانین قاجار (۴ نفر)

سال سوم، شماره یک، دوره جدید، شماره پستی پنج، بهار و تابستان ۱۴۰۳

قورخانه

واژه‌ای ترکی به معنای (زرادخانه) محل ساختن و تدارک اسلحه و ساز و برگ جنگی است. جایگاه قورخانه در ساختار تشکیلاتی نیروهای نظامی دوره قاجار، در شاخه پیشتازان قرار دارد. قورخانه وظایفی از جمله تهیه، ساخت و نگهداری مهمات و انواع سلاح‌های سنگین و سبک، تعمیر تجهیزات و ادوات نظامی، تهیه لباس فرم، چکمه و خیمه برای نیروهای نظامی، حمل و جابه‌جایی بارها و تجهیزات نظامی در زمان اردوگشی‌ها و جنگ‌ها را بر عهده داشت. قورخانه علاوه بر تهران که پایتخت قاجار بود، در دیگر نقاط ایران همچون آذربایجان، خراسان، اصفهان، استرآباد، بسطام، بروجرد و عربستان (خوزستان)، فارس، قزوین، کرمانشاهان، کرمان، یزد، کردستان و لرستان شعباتی داشت. (ساکماق، ۱۳۶۸: ۵۴) اعتماد السلطنه، در ۱۳۰۶ق ضمن بررسی چارت سازمانی قورخانه، تعداد صاحب‌منصبان و کارکنان آن را ۷۰۷ نفر ذکر کرده است که از این تعداد ۲۴۵ نفر در خارج از تهران و مابقی در دیگر ولایات ایران مشغول به کار بوده‌اند. (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۲: ۳۶۵-۳۶۳) (جدول ۱-۲)

جدول ۱: قورخانه ۱۳۰۶ق

اقبال السلطنه: وزیر قورخانه
میرزا حبیب‌الله لشکر نویس: مستوفی قورخانه
تعداد کارکنان در تهران و ولایات
تهران: ۴۶۲ نفر

۵ نفر	سرتیپ و غیره
۱۴ نفر	سرهنگ
۷ نفر	لشکرنویس و سررشته‌دار
۴ نفر	حکیم‌باشی و نقاش‌باشی
۱۶ نفر	یاور
۱۲ نفر	چرخ بخار
۳ نفر	سلطان
۱۵ نفر	تفنگ‌ساز و پرداختگر و قنداق‌ساز
۱۲ نفر	ریخته‌گر
۵ نفر	توپ‌ریز
۲۰ نفر	سراج
۱۰	دواتگر
۱۰	سوهان‌کار

چاشنی ساز	۱۷ نفر
نچار	۱۰ نفر
حداد	۱۰ نفر
نقاش	۵ نفر
گلوه ریز	۱۰ نفر
قورخانچی	۲۲۰ نفر
کارخانه فشنگ فلزی	۲۷ نفر
سایر	۴۳ نفر

جدول ۲: ولایات، ۲۴۵ نفر

نام ولایت	صاحب منصب	سایر	تعداد کل
آذربایجان، جمعی میرزا عبدالله خان سرتیپ	۲۱ نفر	۱۸ نفر	۳۹ نفر
اصفهان، جمعی میرزا حسن خان سرهنگ	۷ نفر	۱۰ نفر	۱۷ نفر
استرآباد، جمعی رضا سلطان	۱ نفر	۹ نفر	۱۰ نفر
بسطام، جمعی محمدباقر بیک نایب	۱ نفر	۲ نفر	۳ نفر
خراسان، جمعی ابوالقاسم بیک	۱۷ نفر	۳۹ نفر	۵۰ نفر
بروجرد، جمعی میرزا ابوالفتح یاور	۱ نفر	۲ نفر	۳ نفر
عربستان، جمعی محمدصادق بیک	۱ نفر	۶ نفر	۷ نفر
فارس، جمعی احمدخان سرتیپ	۷ نفر	۱۶ نفر	۲۳ نفر
کرمان، جمعی علی اکبر خان یاور	۱۴ نفر	۲۳ نفر	۳۷ نفر
کرمانشاهان، جمعی محمدعلی خان سلطان	۷ نفر	۲۱ نفر	۲۸ نفر
کردستان، جمعی غلام حسین خان یاور	۵ نفر	۱۱ نفر	۱۶ نفر
لرستان، جمعی محمدحسن بیک نایب	۱ نفر	۳ نفر	۴ نفر
قزوین	۱ نفر	۱ نفر	۲ نفر
یزد، جمعی عبدالوهاب سلطان	۱ نفر	۵ نفر	۶ نفر

قورخانه از دو بخش ارباب مناصب و ارباب صنایع تشکیل می‌شد. ارباب مناصب در رأس دسته‌های ارباب صنایع قرار داشتند که عبارت بودند از سرتیپ، سرهنگ، یاور، سلطان، نایب اول، نایب دوم، وکیل، سررشته‌دار و مشرف. در بخش ارباب صنایع، صنعتگران قرار می‌گرفتند که مسئولیت انجام امور فنی مختص به خود را بر عهده داشتند و شامل چندین دسته می‌شدند. این دسته‌ها به شرح ذیل است. (ساکماق، ۲۰۵۴:۶۸)

دسته باربندی و حمل و نقل تجهیزات، دسته بستن کیسه‌های توپ و پر کردن گلوله‌ها، دسته چاشنی‌سازان، دسته مهران (باروط‌کوبی)، دسته فشنگ‌سازی، پرکردن و چاشنی‌گذاری فشنگ‌ها، دسته تفنگ‌سازی و چخماق‌سازی، دسته آتش‌بازی (مخصوص شلیک گلوله‌های الوان توپ در مراسم‌ها)، دسته سراجی (زین‌سازی)، دسته انبارداری تفنگ، دسته انبار حاصل کار، دسته حدادان، دسته ریخته‌گران، دسته نجاران، دسته طرّقه‌سازان، دسته نقاشان، دسته قداره‌سازان، دسته طبیل و شیپورسازان و دسته دواتگران. (ساکماق، ۲۸:۵۴۰۶۲) (نمودار ۲) برخی از تأسیسات قورخانه از قبیل دستگاه‌های پرس، برس و موتورهای چرخ بخار از اتریش و فرانسه وارد شده بود. این اداره توسط یک مقام غیرنظامی با رتبه وزارت می‌شده. (طوسی، ۵۹:۱۳۶۹)

نمودار ۲: تشکیلات داخلی قورخانه تهران در ۱۳۲۶ق

وزیر قورخانه: آصف السلطنه

مستوفی قورخانه: بدیع السلطنه

از جمله وسایل جانبی غیر از تجهیزات اصلی مثل تفنگ و فشنگ که در قورخانه توسط صنعتگران تولید و یا تعمیر می‌شد، می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود: سمبه دو سر حلقه دار جهت باز کردن لوله اهرم، سمبه، مال بند اسب، زنجیر، زین، قنطاق، بالشتک زیر قنطاق، رکاب توپ، بند شمشیر، چاشنی دان، توشکچه زیر زین، سینه بند، زنجیر، گلنگدن، کیف، درجات نظامی، زانوبند، مال بند، چاشنی کش، چاشنی کوب، باروت کش برنجی، گلوله گیر چوبی، کفگیر گلوله ریز، فانسقه طرح فرانسه و اتریشی، رکاب توپ، ماسه کوب آهنی، تخته گلوله ریزی، چاشنی دان مسی و حلبی و غیره. (ساکماق، ۱۰۹۷۲۵:۲)

پرداخت مواجب ارباب مناصب قورخانه شش ماهه و همانند دیگر نظامیان بود، اما پرداخت حقوق صنعتگران شاغل در قورخانه بر اساس حق الزحمه بود، به این معنی که پس از اتمام ساخت و یا تعمیر تجهیزات مورد نظر، وجوهی تحت عنوان «اجرت» به آنان پرداخت می‌گردید. (ساکماق، ۱۰:۹۲۲۱۷) مواجب صاحب منصبان و فرماندهان ارشد از سرهنگ تا وکیل به ترتیب سلسله مراتب از ۳۰۰ تومان مواجب و ۴ من سیورسات تا ۲۴ تومان و ۲۰ سیر سیورسات متغیر بود. کارکنان دفتری نیز مانند سررشته دار، مشرف و روزنامه نویس ۱۰۰ تومان و ۴ من سیورسات تا ۸۰ تومان و ۲ من سیورسات دریافتی داشتند. استادکاران ۸۰ الی ۳۰ تومان و سیورسات ۲ من و دیگر اصناف صنعتگر و کارکنان قورخانه هر کدام ۱۵ تومان و سیورسات بین ۱ من تا ۲۰ سیر اجرت و مواجب داشتند. (ساکماق، ۵۴۰۶۸:۱-۲۱) (جدول ۳)

جدول ۳: میزان مواجب و سیورسات کارکنان قورخانه ۱۲۶۸-۱۲۹۲ق

رتبه	میزان مواجب	سیورسات
سرهنگ	۳۰۰ تومان	۴ من
یاور	۱۰۰ تومان	۳ من
سررشته دار	۱۰۰ تومان	۴ من
مشرف سرحدات	۸۰ تومان	۳ من
سلطان	۶۰ تومان	۱ من و ۲۰ سیر
نایب اول	۴۵ تومان	۱ من
نایب دوم	۳۰ تومان	۱ من
وکیل	۲۴ تومان	۲۰ سیر
روزنامه نویس	۸۰ تومان	۲ من
سراج باشی	۳۰ تومان	۱ من
سراج	۱۵ تومان	۲۰ سیر
نجار باشی	۸۰ تومان	۲ من
ریخته گر	۳۰ تومان	۱ من
دیگر اصناف صنعتگر	۱۵ تومان	۱ من
دیگر کارکنان	۱۵ تومان	۲۰ سیر

هر نوع مخارجی که از جهت ساخت و تعمیر سلاح‌ها و وسایل جانبی آن و یا تهیه لباس و خیمه و دیگر ابزارآلات نظامی در قورخانه انجام می‌گرفت با استناد به قبوض هزینه صادرشده توسط صنعتگران و تأیید سرپرستان هر دسته، وجوه آن پرداخت می‌گردید. شیوه پرداخت هزینه‌ها نیز به صورت صدور برات بود. حمل و نقل وسایل قورخانه همراه قوای نظامی در مواقع اعزام به مناطق جنگی و یا اردوکشی‌ها توسط چهارپایان انجام می‌گرفت. در مواقعی که حجم بار زیاد بود و قورخانه هم امکانات لازم جهت جابجایی بارها را نداشت، احشام را کرایه می‌نمود. (ساکماق، ۱۰۹۵۷۱:۳)

قورخانه علاوه بر مسئولیت‌هایی که ذکر شد، در زمینه تولید وسایل مخصوص آتش‌بازی نیز فعالیت داشت. از این وسایل در زمان برگزاری مراسم‌های رسمی و جشن‌های ملی و مذهبی استفاده می‌شد که با شلیک آن، غبارهای رنگی در آسمان به وجود می‌آمد. (ساکماق، ۱۷:۵۴۰۶۲) از جمله وظایف دیگر قورخانه، تحویل انواع سلاح و اسلحه به دسته‌های سواره‌نظام ایلات و طوایف در هنگام اعزام آنان در مأموریت‌های نظامی بود که پس از اتمام مدت زمان مأموریتشان به قورخانه بازگردانده می‌شد. مسئولیت این امر بر عهده تحویلدار کل قورخانه بود که سلاح‌های موردنظر را تحویل فرمانده سواره موردنظر می‌داد و از آن فرد، قبض رسید دریافت می‌نمود. (ساکماق، ۱۰۹۸۴۲:۱) دیگر وظیفه قورخانه، تحویل سلاح‌های فرسوده و اسقاطی و یا نیاز به تعمیر از نیروهای نظامی بود که در ازای آن سلاح‌های جدید تحویل آنان می‌شد. (ساکماق، ۱۰۹۸۴۲:۳۹)

لباس سربازان و فرماندهان در این دوره از جنس تمام ماهوتی (نوعی پارچه پشمی)، نیم ماهوتی، متقالی، کرباسی، فلفل نمکی بود و همچنین دارای چکمه و نیم چکمه‌های چرمی، کمربند فشنگ، زانوبند، کیف، کلاه و شال کرمانی بودند که وظیفه تهیه آن‌ها بر عهده قورخانه بود. (ساکماق، ۱۰۹۲۵۲۰، ۱۰۹۲۵۵۲) فوج‌های نظامی دارای خیمه‌هایی بودند که در زمان مأموریت به مناطق مختلف از آن استفاده می‌کردند. این خیمه‌ها یا چادرها تحت عناوین سرهنگی، یآوری، قلندری، چهارچوب و چادر داوخانه (داروخانه) در اسناد آمده است. (ساکماق، ۱۰۹۲۹۱۰) فیودورکوف راجع به این چادرها می‌نویسد: «[...] چادرهای این اردو از لحاظ شکل و اندازه اختلاف زیادی داشت: بعضی گرد، بعضی چهارگوش، بعضی هشت‌گوش، بعضی بیضوی [...] برخی بسیار بزرگ و برخی کوچک». (فیودورکوف، ۱۳۷۲:۱۶۳) با نگاهی گذرا به اسناد می‌توان دریافت که اکثر سلاح‌های نیروی پیاده‌نظام، قدیمی، مستعمل و فرسوده بوده و گاهی نیاز به تعمیر و مرمت پیدا می‌کردند که مسئولیت این کار بر عهده قورخانه بود. سلاح‌های مورد استفاده سربازان با توجه به اسناد در این دوره تفنگ‌های فتیله‌ای^۱، چخماق^۲،

۱. برای شلیک تفنگ فتیله‌ای از فتیله یا رشته آغشته به ماده شیمیایی به اسم نیترات پتاسیم استفاده می‌شد. سربازان برای تیراندازی با تفنگ مذکور ابتدا فتیله را روشن می‌کردند و سپس ماشه را می‌چکاندند. این عمل آتش فتیله در حال سوخت را به باروت می‌رساند و سپس انفجار حاصل می‌شد.
۲. تفنگ چخماقی تفنگی سرپر بود که برای آتش زدن آن از سنگ آتش زنه یا چخماق و فولاد استفاده می‌کردند و ساخت کشور فرانسه بود.

ساجمه‌ای^۱، ورندل^۲، اشنایدز^۳، براون^۴، مارتینی^۵، گالین، شاسپورت، مگزین، روسی و پروسی بود (ساکماق، ۱:۹۲۹۴۲)

نتیجه

در این مقاله با مطالعه و بررسی محتوای اطلاعاتی اسناد نظامی مربوط به ۱۲۶۸-۱۲۹۲ ق سعی شد تا تشکیلات نیروهای نظامی در دوره قاجاریه به همراه زیرمجموعه‌های آن استخراج گردد. نتایج نشان می‌دهد که نیروهای نظامی این دوره به چهار بخش سواره نظام، پیاده نظام، توپخانه و قورخانه تقسیم می‌شدند که هر کدام دارای تشکیلات داخلی نظامند مختص به خود بودند و در درون یک سازمان بزرگ‌تر قرار داشتند. این سازمان، حالت سلسله‌مراتب هرمی داشت، در رأس این هرم، خوانین قاجار، نیروی سواره غلام پیشخدمتان رکابی و ولایتی و در ردیف‌های بعد، رسته نظام مرکب از پیشکاران و پیشتازان، رسته سربازان مرکب از فوج‌های پیاده نظام و در انتها، رسته خارج نظام مرکب از دسته‌های کوچک سواره و پیاده نظام محلی قرار می‌گرفتند.

قورخانه در این ساختار تشکیلاتی، در شاخه پیشتازان قرار داشت. قورخانه وظایفی از جمله ساخت و تعمیر مهمات انواع سلاح و ادوات نظامی و تدارکات را عهده‌دار بود. قورخانه علاوه بر تهران که پایتخت قاجار بود، در دیگر نقاط ایران شعباتی داشت. قورخانه از دو بخش ارباب مناصب و ارباب صنایع تشکیل می‌شد. ارباب مناصب یعنی درجه‌داران در رأس دسته‌های ارباب صنایع قرار داشتند. در بخش ارباب صنایع، صنعتگران قرار می‌گرفتند که مسئولیت انجام امور فنی مشخصی را بر عهده داشتند و شامل چندین دسته می‌شدند که هر دسته وظایف مربوط به خود را داشت. پرداخت حقوق صنعتگران شاغل در قورخانه بر اساس حق‌الزحمه بود. ساخت و تعمیر سلاح‌ها و وسایل جانبی آن و همچنین تهیه لباس و خیمه و دیگر ابزارآلات نظامی در قورخانه انجام می‌گرفت. شیوه پرداخت هزینه‌ها نیز به صورت صدور برات بود. قورخانه علاوه بر مسئولیت‌هایی که ذکر شد، در زمینه تولید وسایل مخصوص آتش‌بازی در مراسم‌های رسمی و جشن‌های ملی و مذهبی نیز فعالیت داشت. تعمیر سلاح‌ها و ادوات نظامی و همچنین تهیه لباس فرم و خیمه‌ها از دیگر وظایف قورخانه بود. علاوه بر اطلاعات استخراج شده در رابطه با موضوع مقاله می‌توان به این نکته اشاره داشت که نوع نگارش و دقت در ثبت جزئیات محاسبات، نشان‌دهنده استفاده از محرران و مستوفیان و دیوانیان ماهر در این عرصه

۱. در تفنگ ساجمه‌ای تعدادی ساجمه فلزی بر اثر فشار گاز باروت که در فشنگ ایجاد می‌شود از لوله تفنگ به بیرون پرتاب می‌شوند.
۲. این تفنگ از نوع سلاح‌های ساجمه‌ای و ساخت کارخانه اسلحه‌سازی کشور اتریش بود.
۳. از صنعتگران و مخترعان فرانسه است (۱۸۰۵-۱۸۷۵م) که در سیاست نیز دست داشت. تفنگ مذکور از اختراعات اوست. گلوله این اسلحه ۳۱ گرمی بود که با کمک ۴/۵ گرم باروت، شلیک می‌شد.
۴. در ۱۷۰۰م شخصی به نام براون بس BROWN BESS تفنگی را اختراع کرد که به نام او نام‌گذاری شد. این سلاح دارای ۱۱ گلوله به وزن ۳۲ گرم بود که با کمک ۴/۵ گرم باروت شلیک می‌شد. در هنگام تیراندازی دود زیادی تولید و گلوله را حداکثر ۸۰ متر پرتاب می‌کرد.
۵. تفنگ مارتین هنری MARTEN HENRY ساخت ۱۸۷۱م بود که تا فاصله ۱۲۰۰ یاردی نشانه‌روی می‌کرد. وزن این سلاح ۳۱ گرم و مقدار باروت آن ۵/۵ گرم بود.

بوده است. با بررسی نوع محاسبات و شیوه چیدمان آن‌ها می‌توان اطلاعات بسیار جامع و مفیدی در رابطه با نظام تشکیلات اداری، دیوانی و مالی ایران را در دوره قاجار به دست آورد. همچنین می‌توان نفوذ برخی از طبقات اجتماعی در رتبه‌های برتر جامعه و اخذ امتیازهای گوناگون با حقوق و مواجب بیشتر را در این ساختار مشاهده کرد. محتوای این اسناد در شناخت شاهزادگان مستقر در ولایات، خوانین قاجار، صاحب‌منصبان رجال سیاسی و نظامی، ارباب قلم و مستوفیان ولایات در مناطق، قراء و قصبات متعدد، منابعی منحصر به فرد هستند به طوری که در نگارش تاریخ‌های محلی و مستندنگاری مشاهیر هر حوزه جغرافیایی، نقش به‌سزایی می‌توانند داشته باشند. علاوه بر اسامی رجال و نام‌های ایلات و طوایف و میزان نفوذ و حضور هر کدام در امور نظامی، اطلاعات مهم و با ارزشی می‌توان درباره وضعیت نظامی دوره قاجار پیرامون نقاط ضعف و قدرت ارتش، میزان حقوق و مواجب پرداختی به قشون، محل‌های تأمین هزینه‌ها، ترکیب و ساختار نیروهای نظامی، پراکندگی جغرافیایی نیروها، نوع سلاح و تجهیزات، نقش طوایف در کارایی و عملکرد ارتش، نحوه به خدمت گرفتن سربازان در ساختار تشکیلات نظامی و نحوه تنظیم اسناد به دست آورد. هر یک از این نکات مذکور می‌تواند موضوع پژوهشی جداگانه باشد. نتایج این پژوهش به جهت طرح مباحث جدید که برگرفته از اسناد است، می‌تواند نقطه شروع مناسبی برای مطالعات و طرح‌های پژوهشی اسنادی در ارتباط با شناخت هرچه بیشتر اوضاع نظامی ایران در دوره قاجار باشد و باعث علاقه روزافزون سندپژوهان به تعقیب این‌گونه مباحث شود.

منابع

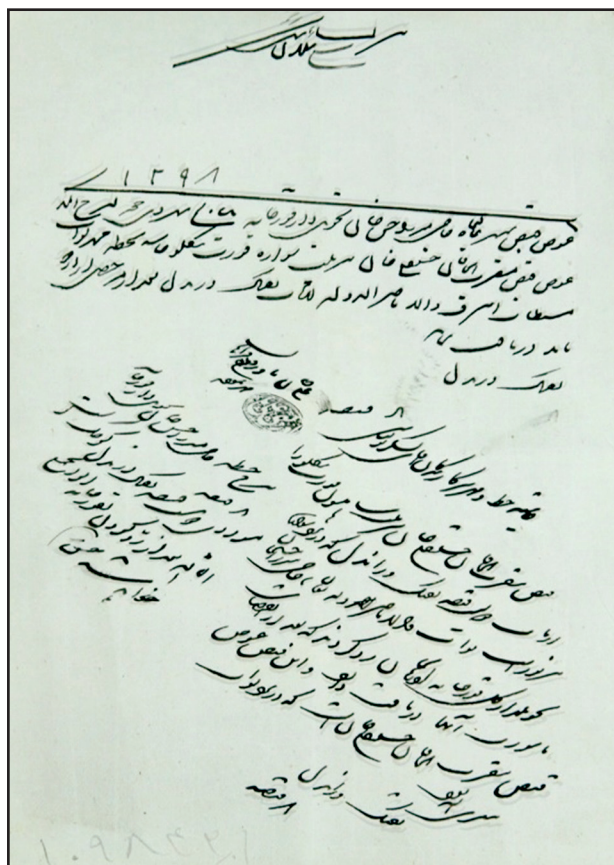
۱. اعتمادالسلطنه، محمد حسن. (۱۳۶۲). *المآثر والآثار*. تهران: اساطیر.
۲. بابایی، غلامرضا. (۱۳۸۲). *تاریخ ارتش ایران*. ج ۱. تهران: آشیان.
۳. بامداد، مهدی. (۱۳۸۷). *شرح حال رجال ایران*. ج ۵. تهران: زوار.
۴. بیگ باباپور، یوسف، آقازاده، مینا. (۱۳۹۲). «رساله در آداب جنگ و قانون مشق نظام در ایران دوره قاجار تألیف سرهنگ علیرضا یکانلو مرنندی (بر اساس نسخه خطی شماره ۶۵۹ کتابخانه مجلس، از مجموعه اهدایی کریم‌زاده تبریزی)». *پیام بهارستان*. (شماره ۲۱)، ۳۶۳-۳۶۵.
۵. پناهی سمنانی، محمد. (۱۳۷۶). *امیرکبیر تجلی افتخارات ملی*. تهران: نمونه.
۶. خسرو بیگی، هوشنگ. (۱۳۸۴). «وزارت لشکر در دوره قاجاریه». *پیک نور*. (شماره ۵)، ۹۴-۹۷.
۷. رضاقلی، علی. (۱۳۸۲). *جامعه‌شناسی نخبه‌کشی*. تهران: نشر نی.
۸. ژوبر، پیرآمده امیلین پروپ. (۱۳۴۷). *مسافرت به ارمنستان و ایران*. ترجمه محمود مصاحب. تبریز: کتابفروشی چهر.
۹. سپهر، محمدتقی. (۱۳۳۷). *ناسخ التواریخ*. تهران: امیرکبیر.
۱۰. صدیق‌الممالک، ابراهیم بن اسدالله. (۱۳۶۶). *منتخب التواریخ*. تهران: علمی.
۱۱. طوسی، ر. (۱۳۶۹). «ارتش ایران ۱۲۸۶-۱۲۵۹ ش». ترجمه حسین علی نوذری. *مجموعه مقالات تاریخ معاصر ایران*. تهران: مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی.
۱۲. فلاندن، اوژن. (۱۳۵۶). *سفرنامه اوژن فلاندن به ایران*. ترجمه حسین نور صادقی. تهران: اشرافی.
۱۳. فیودورکوف، بارون. (۱۳۷۲). *سفرنامه بارون فیودورکوف*. ترجمه اسکندر ذبیحیان. تهران: فکر روز.

۱۴. قاجار، مظفرالدین شاه. (۱۳۶۳). سفرنامه فرنگستان، سفر اول. ج ۱. تهران: شرق.
۱۵. قاجار، ناصرالدین شاه. (۱۳۶۹). روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر سوم فرنگستان. به کوشش محمد اسماعیل رضوانی و فاطمه قاضیها. تهران: سازمان اسناد ملی ایران، دفتر پژوهش و تحقیقات، رسا.
۱۶. قائم مقامی، جهانگیر. (۱۳۲۶). تاریخ تحولات سیاسی نظام ایران. تهران: علمی.
۱۷. مدرسی، یحیی و همکاران. (۱۳۸۰). فرهنگ اصطلاحات دوره قاجار قشون و نظمیه. تهران: دفتر پژوهش های فرهنگی.
۱۸. مستوفی، عبدالله. (۱۳۴۵). شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه. تهران: زوار.
۱۹. مصدق، محمد. (۱۳۶۵). خاطرات و تأملات دکتر محمد مصدق. به کوشش ایرج افشار. تهران: علمی.
۲۰. هدایت، رضا قلی خان. (۱۳۳۹). تکلمه تاریخ روضه الصفا (روضه الصفا ناصر). ج ۹. قم: خیام.
۲۱. یکرنگیان، میرحسین. (۱۳۸۴). سیری در تاریخ ارتش ایران. تهران: خجسته.

اسناد

ساکماق (سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی)
 ۱۰۹۶۷۳، ۹۶۳۹، ۱۰۹۶۷۲۱۰، ۱۰۹۵۷۱، ۱۰۹۷۹۹، ۹۲۹۴۹، ۹۲۵۵۲، ۹۲۸۵۱، ۹۲۹۱۰، ۹۲۵۲۰، ۹۲۲۳۶، ۵۴۰۶۲، ۵۴۰۶۸، ۹۲۲۱۷
 ۱۰۹۷۲۵، ۱۰۹۸۴۲

تحويل تفنگ ورندل توسط تحويلدار قورخانه به نیروی سواره طایفه قورت بیگلو (۱۲۹۸ق) (ساکماق، ۱۰۹۸۴۲:۱)

سررشته

سنه ثیلان ثیل

عوض قبض به مهر عالیجاه حاجی میرزا حسن خان تحويل دار قورخانه به تاریخ شهر ذیحجه ۱۲۹۸ به شرح آن که عوض قبض مقرب الخاقان حسن علی خان سرتیپ سواره قورت بیگلو حاشیه به خط نواب مستطاب اشرف والا ناصرالدوله از بابت تفنگ ورندل بعد از مرخصی از اردو باید دریافت نماید

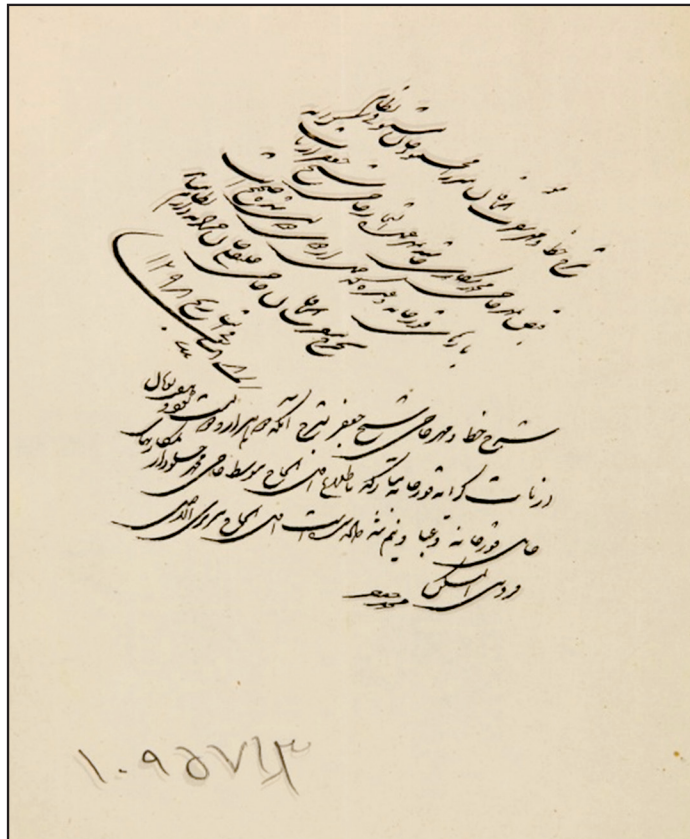
تفنگ ورندل ۲۰۰ قبضه

علی خان یاور فوج فراهان مهر نموده [سجع مهر]: یا علی ادرکنی

حاشیه خط و مهر سرکار بندگان آقای لشکرنویس باشی قبض مقرب الخاقان حسین قلی خان سرتیپ شاهسون قورت بیگلو را از بابت دو یست قبضه تفنگ ورندل که در نزد سواره مزبور است نواب والا ناصرالدوله^۱ به عالیجاه حاجی میرزا حسن خان تحويلدار کل قورخانه آذربایجان رد

۱. سلطان عبدالحمید میرزا، فرزند فیروز میرزا نصرت الدوله. او یازده سال (۱۲۹۸-۱۳۰۹ق) والی کرمان و بلوچستان بود و در ۱۳۰۹ق فوت کرد.

کردند که بعد از انقضای مأموریت آن‌ها دریافت دارد و این قبض عوض قبض مقرب الخاقان حسین قلی خان است که در نزد نواب معزی الیه بود
تفنگ و راندل ۲۰۰ قبضه
به شرح خط حاجی میرزا حسن خان تحویلدار قورخانه موازی دویست قبضه تفنگ و راندل کوچک است ان شاء الله بعد از رد کردن به قورخانه ابوابجمع خواهد شد
پرداخت کرایه حمل بارهای قورخانه به مناطق جنگی (۱۲۹۸ق) (ساکماق، ۱۰۹۵۷۱:۳)

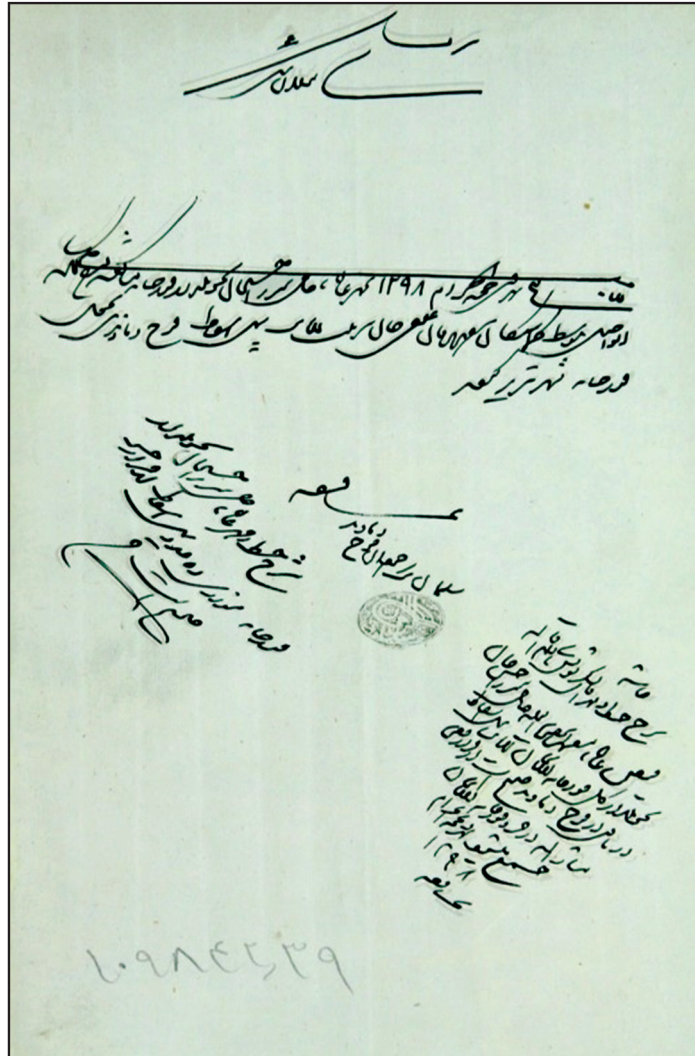

هو

شرح خط و مهر مقرب الخاقان میرزا محمود خان مستوفی نظام قبض به مهر حاجی محمد مکاری حاشیه به مهر عمده التجار حاجی شیخ جعفر از بابت کرایه بارهای قورخانه و غیره که حمل اردوی دولتی شده صحیح است به خرج مقرب الخاقان حاجی علی قلی خان خزانه دار نظام است. فی التاریخ ۱۲۹۸
۲۲۹۷ تومان و ۳۰۰۰ دینار

شرح خط و مهر حاجی شیخ جعفر به شرح آن که دو هزار و دویست و نود و هفت تومان از بابت کرایه قورخانه مبارکه به اطلاع اقل الحاج به توسط حاجی محمد جلودار به مکاری های حامل قورخانه و عبا و نیم شد داده شده است. اقل الحاج تبریزی الاصل قزوینی المسکن محمد جعفر

تحويل لوازم اسقاطی به میرزا حسن خان تحویلدار قورخانه (۱۲۹۸ق) (ساکماق، ۱۰۹۸۴۲: ۳۹)

سررشته

سنه ثیلان نیل

قبض به تاریخ شهر ذی حجه الحرام ۱۲۹۸ به مهر عالیجاه حاجی میرزا حسن خان تحویلدار قورخانه مبارکه به شرح آن که الواصل به توسط گماشتگان مقرب الخاقان علی نقی خان سرتیپ از بابت بیل اسقاط فرخ دمانندی تحويل قورخانه شهر تبریز گردید.

۱۰ قبضه

سلمان بیک آجودان فوج دمانند [سجع مهر:] عبدالراجی سلمان

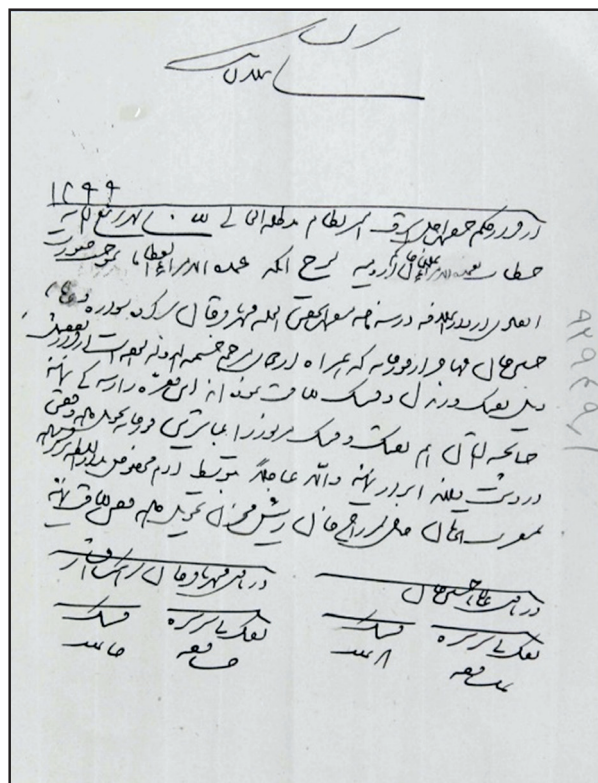
حاشیه

شرح خط و مهر آقای لشکرنویس باشی دام اقباله

قبض عالیجاه مقرب الحضرت العلیه حاجی میرزا حسن خان تحویلدار کل قورخانه آذربایجان
 از بابت بیل اسقاط دریافتی از فوج دماوند صحیح است از قرار قبض مشارالیه در جزو قورخانه
 آذربایجان جمع می شود شهر ذیحجه الحرام ۱۲۹۸ ۱۰ قبضه
 ۱۰ قبضه

سلمان بیک آجودان فوج دماوند [سجع مهر]: [الراجی سلمان
 شرح خط و مهر عالیجاه حاجی میرزا حسن خان تحویلدار قورخانه موازی ده عدد بیل اسقاط از
 قرار حشو صحیح است [امضا]: حسن

حکم نظامی مبنی بر الزام چند تن از فرماندهان سواره نظام جهت بازگرداندن سلاح های تحویلی از قورخانه
 (۱۲۹۹ق) (ساکماق، ۱:۹۲۹۴۹)

سررشته

سنه نیلان نیل

از قرار حکم حضرت اجل اشرف امیرنظام مدظله العالی به تاریخ شهر ربیع الثانیه ۱۲۹۹ خطاب
 به عمده الامراء علی خان حاکم ارومیه به شرح آن که عمده الامراء العظام به موجب صورت ایفادی
 در دارالخلافه در سنه ماضیه مقرب الحضرت العلیه محمدباقر خان سرکرده سوار و عالیجاه
 حسین خان مهاجر از قورخانه که به همراه اردوی مرحوم حشمت الدوله بوده است از قرار تفصیل
 ذیل تفنگ ورندل و فشنگ دریافت نموده اند این فقره را رسیدگی نمایند چنانچه ایشان هم تفنگ
 و فشنگ مزبور را به مباشرین قورخانه تحویل داده و قبض در دست دارند ابراز نمایند و الا عاجلاً

سال سوم، شماره یک، دوره جدید، شماره پستی پنج، بهار و تابستان ۱۴۰۳

